

תורה שבע"פ וביחודי הלכה

ד"ר אליעזר שלוסברג

עיונים בנוסח התפילה ובכוונותיה

א. התהוות נוסחי התפילה

סדר התפילה המצוי בידינו כיום הוא, כידוע, מעשה ידיהם של אנשי כנסת הגדולה, בראשותו של עזרא הסופר, אשר מקצתם היו נביאים: "אפר רבו יוחנן, ואפרי לה בעתניתא תנא, עאה ועשרים זקנים ובהם כזה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר"¹. עפ"י הירושלמי חלקם של הנביאים בין אנשי כנסת הגדולה היה גדול עוד יותר, למעלה משלושה רבעים מהם: "אפר רבו ירמיה: עאה ועשרים זקנים ובהם שמונים וכזה נביאים התקינו את התפילה הזאת"². אך לא רק את תפילת העמידה תיקנו חז"ל: "אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפילות קדושות והבדלות"³. הסיבה העיקרית שהניעה את אנשי כנסת הגדולה לקבוע את סדרי התפילה הייתה לשונם העילגת של גולי בבל, וחוסר יכולתם לבטא כהלכה את שבחו של הקב"ה מחד גיסא, ואת בקשותיהם ממנו מאידך גיסא. וכך מרחיב הרמב"ם בעניין זה:

"כיוון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויוון ושאר האומות, ונולדו להם בנים בארצות הגויים, ואותם הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה. וכיוון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר: יבניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם (נחמי י"ג, כד). ומפני זה, כשהיה אחד מהם מתפלל תקצר לשונו לשאול חפצו או להגיד שבח הקב"ה בלשון הקודש, עד שיערבו עימה לשונות אחרות.

* גירסה שונה במקצת של מאמר זה עומדת להופיע בשנתון קהילת "מקור חיים" – פ"ת.
1. מסכת מגילה דף יז, ע"ב.
2. מסכת ברכות פ"ב, ה"ד.
3. מסכת ברכות דף לג, ע"א.

וכיוון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר: שלוש ראשונות – שבח לה'; ושלוש אחרונות – הודיה; ואמצעיות יש בהן שאלות כל הדברים, שהן כמו אבות לכל הפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולן, כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן, ותהיה תפילת אלו העילגים תפילה שלימה כתפילת בעלי הלשון הצחה. ומפני עניין זה תיקנו כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל, כדי שיהא עניין כל ברכה ערוך בפי העילגים⁴.

ממקור זה עולה בבירור, שהתפילה צריכה להיאמר בלשון צחה ומדויקת, שהרי עיקר תקנתם של אנשי כנסת הגדולה הייתה, ש"יתהיה תפילת אלו העילגים תפילה שלימה כתפילת בעלי הלשון הצחה", והמתפלל בלשון עילגת עושה את תקנתם פלסתר.

מאוחר יותר, בתקופת יבנה, עברה התפילה עריכה מחודשת, שבמהלכה נוספה לה ברכת המינים: "תנו רבנן: שפעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גליאל ביבנה. אפר להם רבן גליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים?⁵ עמד שמואל הקטן ותקנה" וכי⁶

חכמים וחוקרים כאחד נחלקו ביחס למהותה של תקנת אנשי כנסת הגדולה. יש הסבורים, שהם תיקנו את התפילה במלואה, מילה במילה, כפי שהיא מוכרת לנו כיום מסידורי התפילה. לעומתם, יש הטוענים, שחז"ל קבעו רק את חובת התפילה, אך לא את נוסחה המדויקת. במילים אחרות, חז"ל לא חיברו "סידור", ואף לא ניסחו את הברכות במלואן, אלא רק את פתיחתן ואת סופן, וזאת, כנראה, על מנת שכל אדם יוכל לנסח את "עיקר הברכה" עפ"י משאלותיו וצרכיו.

בתלמודים ובמדרשים לא מופיע נוסח תפילה שלם שתיקנו חז"ל. בתחילה היה זה אומנם משום שהתפילות נכללו באיסור כתיבת התורה שבע"פ⁷, אולם גם לאחר שהתירו להעלות את התורה שבע"פ על הכתב, משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך"⁸, לא היה בנמצא נוסח מלא של תפילה וברכות, אם משום שביקשו להשאיר לכל אחד ואחד את מלאכת הניסוח עפ"י צרכיו, ואם משום שהתפילות היו שגורות וידועות בזמנם בפי כל. באופן זה, למשל, מסביר הרמב"ם בפירושו למשנה מדוע לא נכללו במשניות שערך רבי יהודה הנשיא עניינים חשובים כתפילה, ציצית, תפילין ומזוזות:

4. הלכות תפילה, פרק א', הלכה ד.

5. לפי גירסה אחרת: "ברכת הצדוקים" ואכמ"ל.

6. מסכת ברכות דף כח, ע"ב.

7. "בימי חכמי התלמוד לא ניתנו להיכתב אלא כ"ד ספרים, אבל לא תושבע"פ, ולא כל הברכות והתפילות שתיקנו חכמים" (שו"ע בעל "התניא", סי' שלד, סעי' ק"ב).

8. ראה מסכת ברכות דף סג, ע"א.

"דיני הציצית והתפילין והמזוזות וסדר עשייתן והברכות הראויות להן וכל הדינים השייכים לכך והשאלות שנתעוררו בהן – אין ממטרת חיבורנו לדבר בכך, לפי שאנחנו מפרשים, והרי המשנה לא קבעה למצוות אלה דברים מיוחדים הכוללים את כל משפטיהם, כדי שנפרשם. וטעם הדבר לדעת, פרסומן בזמן חיבור המשנה, ושהם היו דברים מפורסמים ורגילים אצל ההמונים והיחידים ולא נעלם עניינם מאף אחד, לפיכך לא היה מקום לדעתו לדבר בהם, כשם שלא קבע סדר התפילה, כלומר נוסחה וסדר מינוי שליח ציבור, מחמת פרסומו של דבר, לפי שלא חיבר סידור אלא ספר דינים"⁹.

אולם, בחלוף הזמן, כאשר נוצרו ריכוזים יהודיים גדולים וחשובים במקומות שונים ברחבי העולם, והקשר בינם לבין הישיבות ומרכזי התורה בארץ-ישראל ובבבל הלך והתרופף, התעורר הצורך להעלות גם את התפילה על הכתב. כבר במאה השמינית הגיעו לישיבות בבבל שאלות רבות, הנוגעות לנוסח התפילות, למנהגי תפילה שונים ולהלכות הקריאה בתורה. כך, למשל, כתב רב יהודאי גאון (760-763) בספרו "הלכות פסוקות" את סדר הקריאה בתורה לכל שבתות השנה והמועדים, ורב נטרונאי גאון (853-858) כתב עבור יהודי קהילת אליסנה שבספרד את סדר התפילה והברכות לימות החול. אולם תשובה אחרונה וחשובה זו אינה יכולה להיחשב "סידור תפילה", משום שרב נטרונאי לא פירט בה את התפילות, אלא רק מנה אותן, וכן לא כלל בה את תפילות השבת.

הסידור הראשון נכתב ע"י רב עמרם גאון (גאון סורא בין השנים 858-870), כהיענות לפנייתם של יהודי קהילת ברצלונה: "וסדר תפילות וברכות של שנה כולה ששאלת, שהראנו מן השמים, ראינו לסדר ולהשיב כמסורת שבידינו, כתיקון תנאים ואמוראים"¹⁰. סידורו כלל, אם כן, את תפילות כל השנה והמועדים, ובכלל זה פיוטי סליחות ותיקונים, והיה מבוסס על מנהגי הישיבות בבבל. מאוחר יותר היווה את היסוד לנוסח המוכר כ"נוסח ספרד"¹¹.

כשמונים שנה לאחר רב עמרם גאון חיבר רב סעדיה גאון (882-942) סידור נוסף.

9. משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ז, מסכת מנחות, פרק רביעי, משנה א, עמ' קכא-קכב.

10. סדר רב עמרם גאון, ורשה תרכ"ה, עמ' א.

11. יש לציין, כי למרות שסדרע"ג שימש יסוד לנוסח "ספרד", הוא השפיע גם על נוסח אשכנז, באמצעות "מחזור ויטרי" לר' שמחה ברי שמואל. על עריכתו של סידור זה ראה: ירחמיאל ברודי, "לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון", בתוך: כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת – ספר יובל לכבוד פרופ' עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21-34.

סידור זה, שהיה מקיף יותר וחשוב יותר מקודמו, כלל את תפילות ימי החול, השבתות והמועדים, ואף פיוטים שונים ובקשות. על נסיבות כתיבתו של הסידור מספר רס"ג עצמו:

”בארצות האלה שבהן עברתי ראיתי משלושה אלה [=ההזנחה, ההוספה וההשמטה בנוסח התפילה] דברים, שהניעוני וקראוני להשתדל לסלקם. וזה לפי שישנם דברים ממסורות אומתנו בתפילותיה ובברכותיה, שהוזנח שימושם, עד שנשכחו ונמחקו לחלוטין, חוץ מאצל יחידי סגולה, ומהם דברים שנוספו בהן ונשמטו מהן, עד שנשתנו ונפסדו העניינים שלמענם נתקנו מלכתחילה”¹².

רצונו של רס"ג לגבור על השפעות הבערות ולתקן סידור תפילה, שבאמצעותו יוכל המתפלל לשפוך שיח לפני קונו, הוא שהביא אותו גם לחבר את ”הבקשה” המפורסמת: ”ימפני שראיתי את מיעוט הבינה בכך [=בתפילות הרשות] וחששתי שהמתפלל, אשר רוצה להתקרב לאלהיו, מתרחק ממנו בדברי טעות, חיברתי בקשה בשתי נוסחאות” וכו’¹³. אולם סידור זה לא זכה לתפוצה כה רבה כקודמו, בין היתר משום שהקישורים בין התפילות והפיוטים נכתבו בערבית.

אף בצרפת נתחברו סידורים. המפורסמים ביותר היו ”סידור רש”י”, שנכתב ע”י אחד מתלמידיו של רש”י ועוצב סופית בתקופת בעלי התוספות. אחריו נכתב ”מחזור ויטרי”¹⁴, לר’ שמחה מויטרי, תלמיד רש”י (סוף המאה ה-11 ותחילה המאה ה-12). סידורים אלה, שנתחברו אומנם בצרפת, עמדו תחת השפעתו של הנוסח הארץ-ישראלי ומאוחר יותר שימשו יסוד לנוסח המכונה ”נוסח אשכנז”. אולם נוסח ארץ ישראל השפיע לא רק על נוסח ”אשכנז”, אלא גם על הנוסח הנקרא ”נוסח איטליאני”, והמצוי ב”מחזור רומא”¹⁵.

12. סידור רב סעדיה גאון, יצא לאור ע”י דוידזון, שי אסף וי יואל, ירושלים תשי”ט, עמ’ י שו’ 26 – עמ’ יא שו’ 6. קטעים נוספים מסידור זה נתפרסמו מאוחר יותר בבימות שונות. לעיון נוסף ראה: נעמי כהן, ”לאופיו המקורי של סידור רב סעדיה גאון”, סיני, צה (תשמ”ד) עמ’ רמט – רסז.

13. שם, עמ’ מה שו’ 21 – עמ’ מו שו’ 1.

14. באותה עת שימשו המונחים ”סידור” ו”מחזור” בעירבוביא, ורק בתקופה מאוחרת יחסית נתייחד השם ”סידור” לתפילות החול, ואילו השם ”מחזור” לתפילות המועדים. חלוקה זו הייתה מקובלת בעיקר על בני אשכנז וצרפת. לסידור התפילה התימני, הכולל את תפילות כל ימי השנה, נתייחד שם שונה: ”תבלאלי”.

15. לסקירה כללית וממצה על התפתחות סידור התפילה היהודי ראה: אליעזר לוי, יסודות התפילה – מחקר על תולדות התפילה, מקורותיה מנהגיה וטעמיה עד עריכתה בימי הגאונים, תל – אביב תשי”ב; שלמה טל, הסידור בהשתלשלותו ותשובות לשאלות בעקבות סידור ”ירינת ישראל”, ירושלים תשמ”ה, עמ’ א-לד.

עם גילוי הגניזה הקהירית לפני 100 שנה, נחשפו נוסחאות תפילה רבות ובלתי מוכרות, השונות מכל הנוסחאות הקיימות. רובן של נוסחאות אלה היו נוסחאות ארץ-ישראליות¹⁶. מסקנת מחקר התפילה המודרני היא, שבעבר היו קיימים נוסחי תפילה רבים ומגוונים יותר מכפי שאנו יכולים להעלות על דעתנו¹⁷. להלן מספר דוגמאות לנוסח התפילה המצוי בגניזה, בהשוואה לשני הנוסחים השגורים, "ספרד" ו"אשכנז".

מאליה מתעוררת השאלה: אם אנשי כנסת הגדולה תיקנו נוסח תפילה אחד, אשר כל המילים בו ספורות ומדודות, איזה נוסח תפילה מבין הנוסחים הקיימים כיום יש להעדיף?

התשובה המתבקשת היא, שכל אדם ידבק בנוסח השגור בפיו, ויקפיד שלא לשנותו. כך, למשל, נשאל מרן החיד"א בדבר חזנים ומדקדקים, שביקשו לשנות את המנהג הקדום בקהילות איטליה, תורכיה ומצרים, וכן בקהילה הפורטוגזית בהולנד, לנקד את כינויי המושא והקניין לזכר בקמץ ובשווא, דוגמת: "נקדישך ונעריצך", "עבדך" ו"תורתך" ולנקדם תחת זאת בשווא ובקמץ, כגון: "נקדישך ונעריצך". החיד"א, כצפוי, דחה כוונה זו מכל וכל:

"נדון שלנו, שרוצים לשנות התיבות התדירות והמורגלות בפי כל המון ישראל אנשים ונשים וטף ולשנות נקודתן שינוי מורגש, וכל העם מקצה יחדיו ירננו מרננו אבתריהו ונעשה הדבר חוכא ואיטלולא, והם משתררים גם השתרר, ופערו פיהם, שכל ישראל המה וחכמיהם ורבניהם טעו במדבר לא ידעו לקרות התיבות, הא ודאי אינהו הוא דקטעו בנקודות הקצף, עושי חדשות ומזלזלים לאלפי רבבות ישראל, ויש לבטל דעתם ולכופס לכבוד ה' ותורתו וכבוד גדולי ישראל ראשונים ואחרונים רבים ועצומים, מאריות גברו חשיבי דרומאי אשר קטנם של תלמידי תלמידיהם עבה ממתניהם של אלו המשנים"¹⁹.

16. לבחינת מאפייני הנוסח הארץ-ישראלי ראה: יחזקאל לוגר, "נוסח התפילה בגניזת קהיר: בחינה מחדשת", דברי הקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות, ג/1 (תשנ"ג) עמ' 79-86; עזרא פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה", קובץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 93-189.
17. לוגר, נוסח התפילה, עמ' 86. לדיון מעמיק בסוגייה זו ראה הדיסרטציה שלו: תפילת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ב, וכן: עזרא פליישר, "תפילת שמונה-עשרה – עיונים באופיה סדרה, תוכנה ומגמותיה", תרביץ, סב (תשנ"ג) עמ' 179-223.
18. ע"פ עזרא פליישר "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלית מן הגניזה", קובץ על יד, יג (תשנ"ז).
19. "יוסף אומץ", סימן י. החיד"א גם סיפר, כי במקומות שבהם גדל ושאותם הכיר נהגו להתפלל באופן הנוכח, ואף גדולי הרבנים והמדקדקים שם לא שינו את המנהג.

להלן מספר דוגמאות לנוסח התפילה המצוי בגניזה, בהשוואה לשני הנוסחים השגורים, "ספרד" ו"אשכנז":

<u>נוסח "אשכנז"</u>	<u>נוסח "ספרד"</u>	<u>נוסח הגניזה¹⁶</u>
ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו, אברהם, יצחק ויעקב, האל הגדול והנורא אל עליון, גומל חסדים טובים וקונה הכל, וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה, מלך עוזר ומושיע ומגן, ברוך אתה ה' מגן אברהם.	ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו, אברהם, יצחק ואלהי יעקב, האל הגדול והנורא אל עליון, גומל חסדים טובים וקונה הכל, וזוכר חסדי אבות. ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה, מלך עוזר ומושיע ומגן, ברוך אתה ה' מגן אברהם.	ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו, אברהם, יצחק ואלהי יעקב, האל הגדול והנורא אל עליון, קנה שמים וארץ, מגיננו, מגן אבותינו, מבטחנו בכל דור ודור, ברוך אתה ה' מגן אברהם.

אתה גבור לעולם אדני, מחיה מתים אתה רב להושיע, מכלכל חיים ברחמים, סומך נופלים, ורופא חולים ומתיר אסורים, ומקיים אמונתו לישגי עפר, מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך. מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה, ונאמן אתה להחיות מתים, ברוך אתה ה' מחיה המתים.	אתה גבור לעולם אדני, מחיה מתים אתה רב להושיע, מכלכל חיים ברחמים, סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים, ומקיים אמונתו לישגי עפר, מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך, מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה, ונאמן אתה להחיות מתים, ברוך אתה ה' מחיה המתים.	אתה גבור, משפיל גאים, חזק לדין עריצים, חי עולמים, מקים מתים, משיב הרוח מוריד הטל, מכלכל חיים ומחיה מתים ואין דומה לך, בא"י מחיה המתים.
--	---	--

ראה בענינו וריבה ריבנו ונאלנו מהרה למען שמך, פי גואל חזק אתה, ברוך אתה ה' גואל ישראל.	ראה נא בענינו וריבה ריבנו, ונאלנו נאלה שלמה מהרה למען שמך, פי אל גואל חזק אתה, ברוך אתה ה' גואל ישראל.	ראה בענינו וריבה ריבנו גאלינו מהרה למען שמך, בא"י גואל ישראל.
---	--	---

¹⁶ לבחינת מאפייני הנוסח הארץ-ישראלי ראה: יחזקאל לוגר, "נוסח התפילה בגניזת קהיר: בחינה מתודתית", דברי הקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות, 1/1 (תשנ"ג), עמ' 79-86; עזרא פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד י"ג (תשנ"ו), עמ' 93-189.

¹⁷ לוגר, נוסח התפילה, עמ' 86. לדיון מעמיק בסוגייה זו ראה הדיסרטציה עליו: תפילת הממידה לחול לפי הגניזה הקהירית, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ב, וכן: עזרא פליישר, "תפילת שמונה-עשרה - עיונים באופיה, סדרה, חוכמה ומגמותיה", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 179-223.

סיכום תשובתו של החיד"א מתייחס ישירות לשאלה שהצגנו לעיל: "על כן, כל דבר שהוא מורגל בפי הציבור ראוי לסמוך עליו כאילו הם דברי נביא, דוודאי סירכיהו נקטי". כדברים הללו כתב גם ר' שלמה גנצפריד, בתוספת אזהרה לדבוק בנוסח אחד ולא לערב תיבות מנוסחים שונים:

"המתפלל צריך שיכוון בליבו פירוש המילות שהוא מוציא בשפתיו. ואם אינו יכול לכוון פירוש המילות, לכל הפחות צריך שיחשוב בשעת התפילה בדברים המכניעים את הלב ומכוונים את ליבו לאביו שבשמים. ויתפלל כל אחד כפי הנוסחא שלו, הן אשכנז והן ספרד וכדומה, כולם יסודתם בהררי קודש. אבל אל יערב תיבות מנוסחא לנוסחא, כי כל נוסחא תיבותיה מנויות וספורות עפ"י סודות גדולות"²⁰.

ב. חשיבותה של הכוונה בתפילה

אם נקבל את הדעה, שאנשי כנסת הגדולה וחכמי יבנה לא הסתפקו בקביעת חובת התפילה באופן כללי, אלא תיקנו את נוסח התפילה כולו, על כוונותיו ודקדוקיו, מתעוררת בכל חריפותה השאלה: כיצד יכולים אנו לכוון בתפילתנו את כל הכוונות שכיוונו בה אנשי כנסת הגדולה, אשר מקצתם (או עפ"י הירושלמי: רובם) היו גם נביאים? כיצד יכולים אנו לרדת לעומק דעתם וכוונתם ולפעול בתפילתנו את שביקשו הם להשיג באמצעותה? על קושי זה העמיד בלשון ברורה ר' חיים מולוז'ין, תלמיד הגר"א:

"באמת, בעומק פנימיות כוונת התפילה, אין אתנו יודע עד מה, כי גם מה שנתגלה לנו קצת כוונות התפילה מרבותינו הראשונים ז"ל קדישי עליונין, ועד אחרון, הרב הקדוש איש אלוקים נורא, האריז"ל, אשר הפליא-הגדיל לעשות כוונות נפלאים, אינם בערך אף כטיפה מן היס כלל נגד פנימיות עומק כוונת אנשי כנסת הגדולה מתקני התפילה, שהיו ק"כ זקנים ומהם כמה נביאים"²¹.

20. "קיצור שולחן ערוך", סימן יח, סעי' ז-ה. מאמרים יפים בעניין זה כתבו לאחרונה הרב ראובן אליצור (ירבי וולף היידנהיים - פרק ב') והרב אברהם ישראל פרויליך (נוסח, מסורת ושינויים) במוסף השבת של "יתד נאמן" (פרשת "ויקהל" - "פקודי", תשנ"ח).

21. נפש החיים, שער ב, פי"ג. מאז ומעולם ניהן כל דור ביחס של כבוד והכנעה כלפי הדורות שלפניו, בבחינת "פוחת והולך הדור". כך, למשל, אמר ר' זירא, בן הדור השלישי של אמוראי ארץ ישראל,

יתרה מזאת, נקודת המוצא ההלכתית היא, שאכן אין אנו מכוונים בתפילתנו כהלכה, לא רק לאורך כל ייט הברכות המרכיבות את תפילת העמידה, אלא אף לא בברכה אחת, ואפילו לא בזו הפותחת את התפילה. כבר "הרוקח" המליץ: "ירגיל אדם עצמו לכוון על כל פנים בחתימה של כל ברכה"²², וזאת מתוך הבנה עמוקה של המציאות, שלפיה קיים קושי רב בכל ייט הברכות, ומשום כך ראוי לכוון לפחות במקצתן.

גם הרמ"א נתן להבנת המציאות הזאת ביטוי הלכתי, בהסבירו מדוע אין חוזרים בגלל היעדר כוונה בתפילה, אפילו בברכת "אבות": "והאידנא אין חוזרין בשביל חסרון כוונה, שאף בחזרה קרוב הוא שלא יכוון"²³. דהיינו, מה טעם יש לחייב את המתפלל לחזור פעם נוספת על תפילתו משום חסרון כוונה, הרי גם בפעם השנייה (ואולי גם בפעמים הבאות אם נחייב אותו לחזור) אין הוא מובטח שיכוון כהלכה, ובוודאי לא את הכוונות שכיוונו אנשי כנה"ג.

שתי תשובות מצאנו לשאלה זו אצל ר' חיים מוולוז'ין. כיוון תשובה אחד מצוי בדבריו של ר' חיים על היחס בין הכוונה למעשה (לאו דווקא בענייני תפילה). ר' חיים מדגיש בצורה מוחלטת את עליונות המעשה על פני הכוונה, ואת חשיבותו גם בהיעדר כוונה לצידה:

"ואם אמנם מחשבת האדם היא העולה למעלה ראש להידבק בשורשו, אבל לא המחשבה היא העיקר, אלא המעשה הוא העיקר בעבודתנו, והמחשבה טובה מצטרפת למעשה. כן אנחנו בני אדם, אשר דירתנו בחיינו היא בעולם המעשה, חובה עלינו לקיים את המעשה בכל חומרי פרטי הדקדוקים, וכל המרבה לדקדק במעשיו הרי זה משובח. ואם אפשר לצרף גם טהרת המחשבה אל דקדוק המעשה – הרי זה משובח יותר ויותר. אבל חלילה לנו להזניח את המעשה בשביל מניעת טהרת המחשבה"²⁴.

על הדורות שלפניו: "אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים, ולא כחמורו של ר' חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים" (שבת קיב, ע"ב). וכן: "אמר ר' יוחנן: טובה ציפורן של ראשונים מכריסן של אחרונים" (יומא ט, ע"ב).

על מעמד הדורות האחרונים בהשוואה לחכמי הדורות הקודמים (לאו דווקא בהקשר לתפילה) העמיד גם החסיד בעל "מסילת ישרים": "אנחנו יתומי יתומים... יש ויש חסרונות רבות, שאין צריך עיון גדול לראות פחיתותנו, וכל חכמתנו כאין נחשבת, כי היותר חכם גדול שבינינו אינו כי אם מן תלמידי התלמידים אשר בדורות הראשונים" (פרק כ"ב: "בביאור מדת הענוה").

22. ראה: "טור" אור"ח, סי' קא ועוד.

23. סימן ק"א, סעיף א, וראה גם "ביאור הלכה" שם. ומקור הדברים ב"טור" ועוד.

24. הקדמה לביאור הגר"א, שו"ע אור"ח, עפ"י: "עץ החיים", בתוך: נפש החיים, מהדורת הרב יששכר דב רובין, בני-ברק תשמ"ט, עמ' תכה.

רוצה לומר, עפ"י דברים אלה מוטל עלינו להתפלל, גם אם אין לנו מסוגלים לכוון את הכוונות הנשגבות שכיוונו אנשי כנסת הגדולה בתקנם את נוסח התפילה, שהרי מעשה התפילה הוא העיקר, ולא הכוונה שבצידה. אמת, תפילה היא "עבודה שבלב", ומשום כך עליה להתרחש בתוככי ליבו של האדם, וכוונה בתפילה נראית הכרחית, אך בראש ובראשונה עליה להיות בבחינת "עבודה", כלומר, עליה להתבצע עפ"י כל ההלכות והפרטים שקבעו חכמים לגביה. וכך אומנם ניסח את הדבר מרן הישולחן ערוך: "לא יתפלל בליבו לבד, אלא מחתך הדברים בשפתותיו ומשמיע לאוזניו בלחש"²⁵. זאת ועוד, אם התפלל בליבו בלבד, מבלי להוציא כלל בשפתיו, הרי זה לא יצא²⁶.

במילים אחרות, השאיפה לכוון את הכוונות הנשגבות שהכניסו אנשי כנסת הגדולה לתוך מילות התפילה היא אכן שאיפה נעלה, אך אי-מימושה אין בו כדי למנוע את עצם ביצוע מעשה התפילה.

אולם ר' חיים מביא תשובה נוספת לשאלה שהוצגה לעיל בדבר כוונות התפילה, המייחסת ללשון התפילה, שנוסחה בקפידה ע"י אנשי כנסת הגדולה וע"י חכמי יבנה, סגולות מרחיקות לכת. תשובה זו קשורה בעולמות העליונים, הנבראים – או חלילה נהרסים – כתוצאה מפעולותיו של האדם. על עולמות אלה העמידנו ר' חיים בכמה מקומות בספרו "נפש החיים":

"הוא, יתברך שמו, כמו בעת בריאת העולמות כולם, בראם והמציאם הוא יתברך יש מאין, בכוחו הבלתי תכליתי, כן מאז, כל יום וכל רגע ממש, כל כח מציאותם וסדרם וקיומם תלוי רק במה שהוא יתברך שמו משפיע בהם ברצונו יתברך בכל רגע... כן בדמיון זה, כביכול, ברא הוא יתברך את האדם והשליטו על רבי רבן כוחות ועולמות אין מספר, ומסרם בידו, שהוא הוא המדבר אותם והמנהיג אותם, על פי כל פרטי תנועות מעשיו, ודיבוריו ומחשבותיו וכל סדרי הנהגותיו, הן לטוב או להיפך, חס ושלום. כי במעשיו ודיבוריו הטובים הוא מקיים ונותן כח בכמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים, ומוסיף בהם קדושה ואור... ובהיפך, ח"ו, על ידי מעשיו או דיבוריו ומחשבותיו אשר לא

25. סימן ק"א, סעי' ב. לחילוקי הדעות ביחס לסיפא של דברי מרן: "ימשמיע לאוזניו בלחש" ראה נושאי הכלים על אתר.

26. "מגן אברהם", וראה "ביאור הלכה" ד"ה "בליבו".

טובים, הוא מהרס ר"ל כמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים... או מחשיך, או מקטיף אורם וקדושתם ח"ו, ומוסיף כח לעומת זה במדורות הטומאה, ר"ל... השליט רצונו יתברך את האדם, שיהא הוא הפותח והסוגר של כמה אלפי ריבואות כוחות ועולמות על פי כל פרטי סדרי הנהגותיו בכל ענייניו בכל עת ובכל רגע ממש...

וזאת תורת האדם, כל איש ישראל, אל יאמר בליבו ח"ו, כי מה אני ומה כוחי לפעול במעשי השפלים שום עניין בעולם? אומנם יבין ויקבע במחשבות ליבו, שכל פרטי מעשיו ודיבוריו ומחשבותיו כל עת ורגע. כל אחת עולה כפי שורשה לפעול פעולתה בגבהי מרומים, בעולמות וצחצחות האורות העליונים²⁷.

אליבא דרי חיים, נוסח התפילה מכוון כנגד אותם עולמות עליונים, והוא מסוגל להעלות את בקשותיו ושבחיו של המתפלל לאותם עולמות:

"כל תיבה מהתפילה, או של איזה ברכה, היא העולה למעלה מעלה, לפעול פעולתה בשרשה העליון המיוחד לה, והוא נעשה בזה, כביכול, שותפו של יוצר בראשית, לבנות ולנטוע כמה וכמה עולמות. והמשכיל יבין מדעתו, שלא לחינם הוצרכו לתיקון תחינה קטנה ותפילה קצרה כזו ק"כ זקנים ומהם כמה נביאים, אלא שהמה השיגו ברוח קדשם והשגת נבואתם העליונה, ונהירא להו שבילין דכל סדרי בראשית ופרקי המרכבה, לזאת יסדו ותיקנו מטבע ברכות והתפילות באילו התיבות דווקא, כאשר ראו והשיגו איזה דרך ישכון אורה של כל תיבה פרטית מהם, אשר היא נצרכת מאוד לתיקון ריבוי עולמות וכוחות עליונים וסידור המרכבה. ולכן קראו רז"ל את ענין התפילה ידברים העומדים

27. פרקים ב- ד בדילוגין.

ברומו של עולם²⁸, היינו, שהדברים עצמם,
הם תיבות התפילה, עומדים ברום
העולמות²⁹.

דברים אלה מסבירים גם מדוע היה צורך ב"פורום" כה נכבד, אנשי כנסת הגדולה ובהם הנביאים, על מנת לתקן תפילה קצרה יחסית, כתפילת "העמידה", הנראית על פניה "פשוטה", שהרי רובה אינו אלא שאילת צרכיו של אדם, ומיעוטה שבחי המקום. מכיוון שכל מילה וכל ברכה בנוסח התפילה מכוונות כלפי העולמות והכוחות העליונים, הרי ברור, שרק מי שמכיר את העולמות הנשגבים הללו ובקי בנתיבותיהם יכול לתקן תפילה, שנועדה להוליך את המתפלל אליהם, גם אם הוא עצמו אינו יודע את הדרך.

בדומה לרי חיים מוולוז'ין כותב גם בעל "חפץ חיים", שעה שהוא מסביר מדוע רצוי להתפלל בלשון הקודש דווקא³⁰:

"לשון הקודש יש לו סגולות רבות מכל
לשונות... וגם כשתיקנו כנה"ג את נוסח
התפילה היו ק"ך זקנים ומהם כמה נביאים,
והמה נימנו על כל ברכה בתיבותיה ובצירופי
אותיותיה בכמה סודות נעלמות ונשגבות.
וכשאנו אומרים דברים אלו כלשונם של
כנה"ג, אף שאין אנו יודעין לכוון, מכל מקום
עלתה לנו תפילתנו כהוגן, כי התיבות בעצמן
פועלין קדושתן למעלה, מה שאין כן
כשמתפללין בלע"ז"³¹.

התפילה, לאור דברים אלה, היא בבחינת "הליכה בשדה קודים": כל מילה וכל ברכה מפעילות – בלי שנחוש בדבר – מערכת עניפה של כוונות ובקשות, העולות ומתעלות לעולמות העליונים ומשפיעות על המברך והמתפלל שפע של טובה וברכה, באופן שאין הוא מבינו כלל, אך היה גלוי ונהיר לנביאים ולזקנים שניסחו את התפילה. אם נשתמש בדימוי הלקוח מעולם המחשבים, הרי שכל מילה וכל ברכה הן בבחינת לחיצה על מקש "הפעלה" בתוכנת מחשב, הגורמת, מבלי שהדבר ייראה לעינו של המשתמש, להפעלת מערכת חבוייה של פקודות, שבסופו של דבר מעלים אל פני המסך את התוכנה המבוקשת.

במילים אחרות, הכוונה שאנו מצרפים לבקשת הגאולה, או לבקשת הרפואה, אין בה כשלעצמה כדי לפעול את הפעולה הרצויה. אולם אנשי כנה"ג ניסחו את הבקשות

28. מסכת ברכות, דף ג, ע"ב.

29. "נפש החיים", שער ב, פרק י.

30. ראה שו"ע או"ח, סי' קא, סעי' ד.

31. "ביאור הלכה", סימן ק"א, ד"ה "יכול להתפלל בכל לשון".

הללו בצורה מיוחדת במינה, כך שהלשון עצמה פועלת את פעולתה תודות לעצם אמירת התפילה: "כי התיבות בעצמן פועלין קדושתן למעלה".

לאור דברים אלה של ר' חיים מוולוז'ין ושל הי"חפץ חיים" ברור, עד כמה חשוב להקפיד בשעת התפילה על לשון מדויקת ונכונה. כך, למשל, נאמר גם בזהר הקדוש: "מאן דצלי צלותיה בעי לפרשא מילוי כדקא יאות" [=מי שמתפלל תפילתו צריך לפרש את מילותיו כראוי]³². וכן נכתב בסידור המיוחס לרבנו שלמה ב"ר שמשון מוורמייזא, מגדולי חכמי אשכנז בדורו של רש"י³³:

"המוסיף והגורע בה [=בתפילה] אפילו אות אחת – תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במידה, באותיות ובתיבות, וסודות הרבה היוצאים ממנה. וכל ירא שמים ייזהר בה מלפחות ומלהוסיף. ולא ישמע לאלו שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונים הסודות והטעמים".

ויש אף מי שהרחיק לכת וכתב, שמכיוון שחז"ל אמרו, כי התפילות הן כנגד קרבנות התמיד שהקריבו במקדש³⁴, "אם יבטא האדם את התפילות בשיבושים, הלא יהיה כמקריב בעלי מומין"³⁵!

ואומנם, כך פסק הי"שולחן ערוך³⁶, לאחר שעמד על חובת הדיוק ב"קריאת שמע": "אף בפסוקי דזמרה ובתפילה צריך לדקדק בכך. צריך לדקדק שלא ירפה החזק ולא יחזק הרפה ולא יניח הנד ולא יניד הנח"³⁶, כלומר: לא יקרא עיצור דגוש כרפה, ולא יקרא עיצור רפה כדגוש; לא יקרא שווא נע כנח, ולא יקרא שווא נח כנד.

הרמ"א על אתר הרחיב את החיוב הנזכר גם לקריאת התנ"ך: "והוא הדין הקורא בתורה, בנביאים ובכתובים יש לזהר". ומסביר הי"משנה ברורה" מדוע נאמר חיוב זה דווקא על קריאת שמע: "ולא הזהירו על ק"ש אלא משום שמסורה לכל ויש בה ייחוד שמים". כלומר, חובת הדיוק חלה על כל חלקי התפילה, ובכלל זה על הקריאה במקרא, אלא שהפוסקים הזהירו דווקא על הדיוק בקריאת שמע, משום שהכל מצווים לקרוא אותה (פעמיים ביום), ומשום חשיבותה הרבה, שהרי יש בה ייחוד שם שמים.

32. פרשת "וישלח", דף קסט.

33. על חכם חשוב זה ראה: אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשמ"א, עמ' 326-348. על הסידור המיוחס לו (אף שיש הסוברים שהוא למעשה לראב"ן) ראה שם, עמ' 346-348.

34. ברכות כו, ע"ב.

35. מתוך הקדמת המאסף לסידור "אוצר התפילות".

36. סימן ס"א, סעיפים כב-כג.

משום כך יש להקפיד בתפילה על הגייה נכונה של מילים ותיבות, כגון: "ואהבת [את ה' אלהיך]" – במלרע³⁷, שהוראת עתיד/ציווי, ולא "ואהבת", במלעיל, שעניינו סיפור דברים לשעבר³⁸; "הטוב כי לא כלו [=במלרע]³⁹ רחמיך והמרחם כי לא תמו [=במלעיל] חסדיך"; "דימו אותך ולא כפי יָשָׁךְ וְיָשׁוּךְ לפי מעשיך", ולא: "יִשְׁוּן"⁴⁰. כמו כן יש להקפיד על חלוקה מתאימה ו"הגייונית" של המילים, כגון: "רופא / חולי עמו ישראל", ולא: "רופא חולי / עמו ישראל"; "מקבץ / נדחי עמו ישראל" ולא: "מקבץ נדחי / עמו ישראל"; "ויאכילהו מחלב חטה ומצור / דבש אשביעד"⁴¹, ולא: "ומצור דבש / אשביעד".

סיכום: אנשי כנסת הגדולה, ובהם נביאים, תיקנו את נוסח התפילה. הנוסחים שרווחו בקרב קהילות ישראל, רבים הם; מרביתם נשכחו ועברו מן העולם, ומיעוטם משמש עד היום בפי עם ישראל לשפוך שיח לפני קונו, לשבח שבחיו ולשאל צרכיו מלפניו. לפי שאין ביכולתנו לכוון בתפילה את הכוונות הנשגבות שכיוונו בה אנשי כנסת הגדולה, די אם נוציא בשפתינו את הלשון שתיקנו חז"ל, והיא תפעל את פעולתה מאליה. ומן הראוי להקפיד ולדקדק בלשון התפילה, שהרי היא מכוונת כלפי העולמות העליונים ו"התיבות בעצמן פועלין קדושתן למעלה".

37. =מלארעא, כלומר, ההטעמה היא ההברה האחרונה של המילה.
 38. על טעות כזו יש להחזיר, כידוע, את הקורא בתורה, שהרי שינה את המשמעות (ראה שו"ע או"ח, סימן קמב, סעיף א וברמ"א שם, וכן ב"משנה ברורה" סוף סעיף ד). מסיבה זו ראוי להקפיד ביותר בקריאת התורה על אותם בעלי קריאה, המדקדקים ב"קטנות" (החשובות מאוד כשלעצמן) שאינן מעלות ואינן מורידות מבחינת המשמעות, אך אינם שתיים ליבם לדקדוקי המקרא, העלולים לשנות את העניין. כך, למשל, הקורא: "ואת כל אשר יעשה להם נַעֲבֹדוּ" (במד' ד', כו) (במקום "נַעֲבֹדוּ" – גוערין בו, אולם אין מחזירין אותו, שהרי לא נשתנתה המשמעות. וכן הדין אם יקרא: "וינסתרה והיא נטמאה" (במקום: "נטמאה") ועד אין בה והיא לא נתפשה" (במקום: "לא נתפשה") (שם, ה', יג). אולם אם יקרא הקורא: "דבר אל בני ישראל נַאֲמַרְתָּ (=במלעיל, במקום במלרע) אֱלֹהִים" – יש להחזירו מצד הדין; וכן הוא הדין אם יקרא: "וְהִשְׁקָה אֶת הַמַּיִם" (ה', כו), במקום: "וְהִשְׁקָה אֶת הַמַּיִם" [=השקה אותה]!
 39. המתפלל: "כי לא כלו" במלעיל, ועוד בהברה "אשכנזית", שאינה מבחינה בין כ רפה ל- ח, עלול להשתמע מדבריו, כי רחמי ה' לא חלו, ר"ל!
 40. השוה: "ואל מי תדמיוני ואשור יאמר קדוש" (ישעי' מ', כה).
 41. תהלים פ"א, יז. מזמור זה משמש שיר של יום חמישי בשבת.